

Фонематичний компонент мовлення у системі формування передумов писемних навичок у дітей дошкільного віку з церебральними ураженнями в інклюзивному ДНЗ

Анотація. Тематика стаття присвячена вивченню передумов, що впливають на формування писемних навичок у дітей у з дитячим церебральним паралічем. В статті визначено операції процесу письма та передумови, що є базисом для їх формування. Також зазначено причини, які зумовлюють особливості їх становлення у дітей з ДЦП у дошкільному віці.

Ключові слова: дитячий церебральний параліч, онтогенез, синзитивний період, операції письма, аналізаторні системи, сенсорні функції.

Annotation. The article is dedicated to the preconditions of written form of speech formation of children with the cerebral palsy of preschool age. The structural operations of writing, the preconditions of their formation and reasons of peculiarities appearance in their making during preschool development of children with the cerebral palsy are determined in this article.

Key words: children with the cerebral palsy, speech development, written form of speech, writing, analyzer systems, sensory functions.

Аннотация. Тематика статьи посвящена изучению предпосылок, которые влияют на формирование письменных навыков у детей с детским церебральным параличом. В статье определены структурные операции процесса письма и предпосылки, которые являются базисом для их формирования. Также определены причины, которые обуславливают особенностей их становления у детей с ДЦП в дошкольном возрасте.

Ключевые слова: детский церебральный паралич, онтогенез, синзитивный период, операции письма, анализаторные системы, сенсорные функции.

Зацікавленість проблемою раннього прогнозування та виявлення труднощів щодо оволодіння писемним мовленням у дітей обумовлене тим, що письмо як діяльність відіграє важливу роль у житті людини. Адже воно стимулює його психічний розвиток, збагачує інтелект, забезпечує освітню підготовку. Отже важливість своєчасного засвоєння писемної форми мовлення відіграє значущу роль у формуванні особистості дитини. Серед загальної спільноти дітей з особливими потребами, що навчаються в класах з інклюзивним навчанням вирізняється група дітей з церебральним паралічем. У рамках окресленої проблеми завдання полягає у тому, що маючи ряд важких перепон – порушення рухливості та сенсорного розвитку, дана категорія учнів володіє не аби якими можливостями для подальшого розвитку та становлення як особистості, корисної суспільству та своїй країні.

За останній час у наукових дослідженнях теоретичного та прикладного характеру основна увага приділялась вивченню проблеми, пов'язаної із оволодінням дитиною формами писемного мовлення – читанням та письмом у напрямку раннього діагностування можливих порушень щодо формування цих видів діяльності та запобігання їх виникненню. Серед пріоритетних напрямків дослідження було визначено підґрунтя для розвитку писемного мовлення, його характеристику, структуру, залежність від інших компонентів (Данілавічюте Е.А., Колупаєва А.А., Компанець Н.М., Корнєв А.Н., Лалаєва Р.І., Логінова О.О., Російська О.М., Старжинська Н.С., Філічева Т.Б., Левіна Р.Є. та ін.). Зокрема, було визначено функціональну основу процесу письма, до якої віднесено вербальні та невербальні вищі психічні функції, які забезпечують формування даної навички. До ряду вищих психічних функцій було віднесено стан розвитку усного мовлення,

просторові уявлення, зоровий гнозис, зорово-моторну координацію, пам'ять (її види) і т.ін. З порушенням чи несформованістю цих компонентів пов'язувались можливі порушення писемного мовлення – письма та читання (Брагіна Н.Н., Доброхотова Т.А., Голод В.І., Іваненко С.Ф., Корнев А.Н., Левіна Р.Є., Семенович А.В., Симерницька Е.Г., Спірова Л.Ф. та ін.). Але проблема полягає в тому, що здебільшого ці дослідження відіграючи важливу роль для з'ясування питань щодо розвитку та засвоєння видів писемного мовлення в узагальненому ракурсі, не розкривають його специфіки саме для дітей, що мають церебральне ураження.

Визначаючи підгрунття для формування писемних навичок, важливе місце надається моторному компоненту, зокрема розвитку загальної моторики та функціям кисті руки. Зазначений компонент, безумовно, відіграє важливу роль у процесі письма, але його важливість для даного виду діяльності пов'язана з реалізацією графомоторної програми, яку попередньо потрібно створити[3]. Формування програми для запису починається з виділення звуків із звукового потоку та розпізнавання, а потім перетворення їх в узагальнені мовні звуки – фонемі. Характеристика першої операції процесу письма за О.Р.Лурією свідчить про важливість функціонування у першу чергу інших важливих компонентів. Формування вміння сприймати та розпізнавати звуки не можливе без таких пізнавальних процесів, як сприймання, пам'ять, увага. Відомо, що їх розвиток відбувається на органічній основі, якою слугують аналізаторні системи людського організму (слухова, зорова, кінестетична та ін). Для мовленнєвого розвитку пізнавальні процеси та узгоджена робота аналізаторних систем відіграють важливе значення, оскільки саме їх симбіотична діяльність є основою для формування та розвитку фонематичного компоненту, важливість якого важко переоцінити для засвоєння дитиною як усного, так і письмового мовлення. Адже вміння сприйняти, запам'ятати всі особливі варіанти звучання фонемі та її корисні акустичні властивості незалежно від інваріантів їх звучання не можливе

без функціонування фонематичного компоненту[1]. Звернімось до його детальнішої характеристики. Фонематичний компонент передбачає оволодіння дитиною чуттєвою природою мовлення, тобто звуковими образами мовних знаків – слів, а саме складом фонем, що входять до нього та їх характерними фізичними властивостями. Фонема – це найкоротша, або мінімальна одиниця звукового складу мови, яка служить для розпізнавання мовних знаків. У сучасній лінгвістиці фонема розглядається як узагальнений звукотип, який може мати у мові різноманітні варіанти (алофони) залежно від положення у слові, сусідства з іншими алофонами і т.д. Фонема реалізується у алофонах, які, у свою чергу, реалізуються у звуках людської мови, створюються органами артикуляції, дихання та голосового апарату [1].

Фонема у мовній системі відіграє знакову функцію, а саме змістоутворюючу або впізнавальну. В українській мові фонематичні системи організовані у парадигматичні системи, що будуються на різних основах [1]. Тому для мовленнєвого розвитку дитини вкрай важливим є засвоєння нею парадигматичної організації фонологічних одиниць мови, що побудовані на відношеннях протиставлення (за змістороздільною ознакою). Зміна ознак, які має засвоїти дитина, призводять до порушення семантичної чи морфологічної однорідності, тому легко схоплюються дитиною. Наприклад, зміна ознаки голосу (присутність/відсутність) у звучанні фонем *з* і *с* у словах *коза* і *коса* спричиняють зміну значення слова. Це так звані диференційні ознаки фонем, характер яких визначається їх артикуляційними ознаками.

Фонематичні процеси починають формуватись вже в перші місяці життя дитини. Нормативні показники онтогенезу свідчать, що у віці 8 місяців у дитини формується вміння сприймати мову. Тобто формується здатність сприймати, виділяти, запам'ятовувати та впізнавати ритміко – інтонаційні структури [1]. Відомо також, що вищезазначені пізнавальні процеси є основою для інтелектуального розвитку, який також набуває важливого значення для

формування писемних навичок і без сформованих операцій якого всі визначені дії неможливі. Також завдяки інтелектуальній діяльності формується вміння аналізувати звуків, які входять до складу слова та поступовий перехід від усвідомлених навмисних дій до автоматизованих.

Фонематична компетенція (за Є.Ф.Соботович) має наступну структуру:
фонематичне сприймання (сенсорний та перцептивний рівні);
фонематичні уявлення;
операції звукового аналізу.

Одиниці мовлення (слова) дитина вичленовує з мови оточуючих у процесі її сприйняття та розрізняє за фонемним складом. Результатом цієї діяльності є формування константності слухового сприйняття, тобто акустичного сприйняття у мовленні незмінних ознак фонем у всіх варіантах її звучання (сенсорний рівень фонематичного сприймання). Накопичення мовленнєвого досвіду, зокрема збагачення словника, призводить до того, що дитина не лише здатна сприйняти фонемі, а й розпізнати їх за цими ознаками (перцептивний рівень фонематичного сприймання). Ця якісна зміна процесу сприйняття, оскільки відразу обмежує і стабілізує звуковий склад мовлення, що й призводить до формування фонетичних образів слова та їх упізнавання у мові дорослих.

Сформоване фонематичне сприйняття є основою для подальшого розвитку та формування фонематичних уявлень – здатності дитини розпізнавати фонемі лише за засвоєними властивостями без опори на зовнішні ознаки[3]. На основі фонематичного сприймання та уявлень формуються операції звукового аналізу:

виділення звуку на фоні слова;
співвідношення звуку з відповідним узагальненим образом (фонемою);
визначення послідовності звукового складу слова та його кількісного складу.

Аналіз формування фонематичних процесів свідчить про певну послідовність та ланцюжкову ієрархію їх формування у онтогенезі. Проведений

вище онтогенетичний аналіз розвитку та становлення процесів фонематичного компоненту свідчить про те, що фонематичний компонент на час початку навчання дитини у школі має всі сформовані зазначені ланки (фонематичне сприймання на обох рівнях, уявлення та операції звукового аналізу), що є основою для опанування писемними навичками. Порівняльний аналіз операцій письма та операцій звукового аналізу, як найвищої з ланок фонематичного компоненту свідчить про наявність їх особливої залежності. Ця залежність виявляється у наступному. Становлення основних видів звукового аналізу припадає на віковий період 4 - 6,5 років [1]. Тобто до часу, коли дитина в початковій школі розпочне опановувати писемне мовлення, за нормативними показниками у неї вже є наявні операції звукового аналізу. Саме ці операції звукового аналізу є основою двох перших операцій письма [2].

Порівняння онтогенетичних особливостей інших компонентів, які є підґрунтям для формування писемних навичок (усного мовлення, пізнавальних процесів, інтелекту, моторики) та процесів фонематичного компоненту дає можливість дійти наступного висновку. Зазначені компоненти та фонематичні процеси знаходяться у тісному взаємозв'язку, проходячи етапи становлення і розвитку та на період опанування дитиною писемних навичок (7 рік життя) їх стан сформованості досягає необхідного балансу, що дозволяє їм діяти паралельно, утворюючи цілісну систему.

У дітей з церебральною патологією формування фонематичних процесів має певні особливості. Це пов'язане з тим, що у них прояви церебрального ураження носять комбінований характер. Як правило, враження рухомих функцій поєднуються з порушеннями аналізаторної сфери, яка є основою для формування фонематичного компоненту. Для дітей з ДЦП досить частим є зниження гостроти слуху, що впливає, як на порушення сприймання звуків (сенсорний рівень фонематичного сприймання), так і на формування та засвоєння моторних ознак фонем (перцептивний рівень фонематичного сприймання), а також проявляється у

затримці власних уявлень про звук. Порушення зорового сприймання спричиняє ряд специфічних порушень, які впливають на якість запам'ятовування, відтворення артикуляції, що спричинятиме формування викривлених уявлень про ті чи інші ознаки фонем.

Наявність основного дефекту – порушення рухомості, обумовлює наявність у переважної більшості дітей – недостатність кінестетичного відділу мовнорухового аналізатора, що спричиняє порушення створення не тільки мовленнєвих схем, а навіть рухомих образів слова та звуку [4]. Все вищезазначене вказує на те, що діти даної категорії переживатимуть ряд труднощів у процесі оволодіння письмом. Також слід зазначити наступне: якщо дотримуватись традиційного погляду щодо бачення даної проблеми, тобто підходити до вирішення завдання навчання письму дітей з ДЦП через призму домінуванням моторного компоненту, можна залишити без уваги певну частину дітей цієї групи – позбавити їх можливості користування певними формами писемного мовлення через важкі моторні порушення, зокрема кисті руки. Але, якщо врахувати той факт, що письмо є не просте механічне відтворення букв на письмі, а свідомий акт сприймання, творення та реалізації програми написання потрібного, у організації якої важливу роль відіграють фонематичні процеси, можна дійти такого висновку: формуванню фонематичного компоненту у системі корекційного впливу для дітей з ДЦП доцільно відвести належне місце у процесі підготовки їх до навчання у школі, та до оволодіння навичками письма зокрема.

Література

- 1.Соботович Є.Ф. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (в його фонематичній ланці) дітей дошкільного віку. / Соботович Є.Ф./ - №3, 2002 (2-4с.).
- 2.Лурія А.Р. Очерки психофизиологии письма. /Лурія А.Р./ - М.,1950. Хрестоматия по логопедии (извлечения и тексты): Учебное пособие для студентов высших и

средних специальных учебных заведений: В 2 тт. Т.2/Под ред. Л.С.Волковой и В.И. Селивёрстова. – м.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 656с.:ил.

3. Данілавічюте Е.А. Диагностика речевой готовности ребёнка к усвоению фонетического принципа письма. / Данілавічюте Е.А./ - Методика выявления речевых нарушений у детей и диагностика их готовности к школьному обучению/ Э.Ф. Собонович, Л.А. Андрусишин, Л.І. Бартенёва и др.- К.: ПП „Компанія „Актуальна освіта”, 1998. -127с.

4.Мастюкова Е.М., Ипполитова М.В. Нарушение речи у детей с церебральными параличами. / Мастюкова Е.М./ - М., 1985.- 189с.